

БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ ДІТЕЙ: СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті на основі аналізу літератури, законодавства, статистичних даних, результатів вітчизняних та зарубіжних соціологічних досліджень розглянуто співвідношення дитячої бездоглядності із суміжними поняттями, визначено причини та соціально-правові наслідки існування цього явища в суспільстві.

Ключові слова: бездоглядність дітей, дитяча безпритульність, “діти вулиці”, бездомні діти, причини та наслідки дитячої бездоглядності, соціально-правовий аналіз.

В статье на основе анализа литературы, законодательства, статистических данных, результатов отечественных и зарубежных социологических исследований рассмотрено соотношение детской безнадзорности со смежными понятиями, определены причины и социально-правовые последствия существования данного явления в обществе.

Ключевые слова: безнадзорность детей, детская беспризорность, “дети улицы”, бездомные дети, причины и последствия детской безнадзорности, социально-правовой анализ.

On the basis of literature, legislation, statistics, the results of domestic and foreign sociological studies the relation of the child neglect to the related concepts is examined; causes, social and legal consequences of the existence of this social phenomenon are defined.

Keywords: child neglect, child homelessness, “the children of the streets”, homeless children, causes and consequences of child neglect, social and legal analysis.

Однією з важливих проблем сучасної України є проблема бездоглядних дітей. З раннього дитинства вони перебувають під впливом несприятливого соціального оточення, що позначається на їхньому розвитку. Існуюча в Україні система соціального захисту бездоглядних дітей не дає бажаного ефекту, оскільки поки що не розроблена єдина комплексна система дій, яка б враховувала чинники бездоглядності як соціально-правового феномену та їх вплив на становлення особистості [1, с. 3].

У сучасній науковій літературі широко розкриваються соціально-педагогічний та соціально-психологічний аспекти (М.М. Байков, А.Й. Капська, А. Марченко, С.В. Мітіна, Л.Я. Оліфрененко, В. Оржеховська, В. Сухомлинський, А.В. Ящук та інші) дитячої бездоглядності. Найбільш значний внесок у вивчення соціального феномена бездоглядності зробили юристи: Д. Дріль, А. Зак, М. Гернет, С. Позднишев, А. Долгова, В. Устинова, А. Міллер, В. Кудрявцев, Г. Мінковський, Ф. Думко та ін. Проте недостатньо робіт присвячено комплексному соціально-правовому дослідженню феномена дитячої бездоглядності, системному аналізу соціальних передумов та правових наслідків існування даного явища в суспільстві, що підкреслює актуальність та визначає мету цієї статті.

Проведений нами аналіз існуючої літератури та законодавства показав, що стосовно категорії бездоглядних дітей використовуються різні терміни: “безпритульні”, “бездомні”, “діти вулиці”.

За визначенням ЮНІСЕФ (Дитячого фонду ООН) до “дітей вулиці” належать діти, для яких вулиця стала постійним або тимчасовим місцем перебування. Вузькому розумінню поняття “діти вулиці” відповідає поняття “бездомні діти” – це діти та підлітки до 17 років, для яких вулиця є основним соціальним середовищем, і які позбавлені постійного місця проживання та змушені самотійно здобувати кошти для існування [2, с. 12].

В Україні поняття “діти вулиці” законодавчо не визначено, однак ми погоджуємося з С.В. Мітіною [1, с. 12] та В.М. Оржеховською [3, с. 6] й вважаємо, що у широкому розумінні воно об'єднує у собі два інших: “безпритульні діти” і “бездоглядні діти”.

Переважна більшість сучасних дослідників розглядають дитячу безпритульність як більш вузьке поняття (відсутність у дитини місця проживання й виховання, відсутність батьків або розрив із сім'єю чи особами, які замінюють батьків), а дитячу бездоглядність як більш широке (відсутність виховного впливу на дитину батьків і школи; проведення більшості часу на вулиці, негативний/асоціальний вплив батьків на дитину) [4, с. 12].

Слід підкреслити, що юридичне визначення поняття безпритульності та бездоглядності протягом ХХ століття постійно змінювалося, оскільки саме юридичне визначення зумовлює необхідність надання конкретної допомоги таким дітям.

У законодавстві України часів незалежності юридичне визначення поняття дитячої безпритульності вперше було надано в Законі України “Про охорону дитинства” від 26 квітня 2001 року: “безпритульні діти – діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання”. Згодом ст. 2 Закону України “Про основи соціального захисту бездомних громадян та безпритульних дітей”, який набрав чинності з 1 січня 2006 р., діти, які були вимушені залишити або самі залишили сім'ю чи дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання, визнаються безпритульними дітьми. Згідно з українським законодавством категорію безпритульних дітей відносять до дітей, позбавлених батьківського піклування.

До основних ознак, що з юридичної точки зору дозволяють вважати дитину безпритульною, відносяться: відсутність постійного місця проживання (бездомність); розрив відносин з батьками (особами, які їх замінюють); відчуження від усіх інститутів соціалізації (родини, навчально-виховних та інших установ); незайнятість суспільно-корисною працею [5].

Останнім часом в юридичній літературі все частіше вживається термін “бездоглядність”, за допомогою якого пояснюється причина виходу дітей на вулицю, вчинення підлітками протиправних дій. У той же час юридичного визначення дитячої бездоглядності не існує, хоча такий термін є загальноновживаним.

Експерти, опитані в ході соціологічного дослідження “Проблеми бездоглядності і безпритульності дітей в Україні”, характеризують бездоглядних дітей за наявності двох ознак:

якщо дитина певний час живе на вулиці, незалежно від того, благополучна її сім'я чи ні, має вона сім'ю чи є вихованцем інтернатного закладу;

якщо сім'я дитини асоціальна (соціально неблагополучна), незалежно від того, чи живе дитина вдома чи на вулиці [6].

П.І. Люблінський ще в 20-і роки ХХ століття відзначав, що бездоглядність – це не просто явище, а соціальний процес, кінцевою стадією якого може стати безпритульність, що характеризується повним відривом неповнолітнього від родини і пов'язане із втратою постійного місця проживання й занять [7].

Враховуючи те, що дитяча безпритульність – крайній прояв бездоглядності, ми пропонуємо безпритульних й бездоглядних дітей об'єднати в загальну категорію бездоглядних. В даному випадку досить вдалою, на наш погляд, видається класифікація бездоглядних дітей, на підставі наявності й ступеня неблагополуччя сім'ї та часу перебування дитина на вулиці, запропонована А.Й. Капською [8]. Вона умовно визначає дев'ять груп бездоглядних дітей: 1) діти, які не мають сім'ї й постійно мешкають на вулиці; 2) діти, які постійно мешкають на вулиці й мають асоціальні сім'ї; 3) діти, які постійно мешкають на вулиці й мають нормальні сім'ї; 4) діти, які не мають сім'ї, але періодично живуть то вдома, то на вулиці; 5) діти, які періодично мешкають то в вдома, то на вулиці і мають асоціальну сім'ю; 6) діти, які періодично живуть то в вдома, то на вулиці і мають нормальну сім'ю; 7) діти, які мешкають вдома, але батьків не мають; 8) діти, які мешкають вдома, але їхня сім'я є асоціальною; 9) діти, які мешкають вдома, мають нормальну сім'ю, але більшість часу проводять на вулиці.

Цілком достовірних відомостей про чисельність бездоглядних дітей немає. Існують окремі експертні оцінки та розрахунки на основі статистичних даних органів, служб та установ різних відомств.

Як видно з табл. 1, протягом 2012 року в притулках для дітей перебувало більше 7 тис. дітей, у тому числі з вулиці в притулки поміщено у 2009 р. – 5 707 дітей, у 2010 р. – 4 840 дітей, у 2011 р. – 3724 дитини. В середньому на виявлену безпритульну дитину припадає чотири бездоглядні дитини.

Таблиця 1

Кількість проведених профілактичних рейдів та виявлених дітей

Рік	Проведено профілактичних рейдів	Виявлено дітей	З них за безпритульність, бродяжництво та жебракування	Кількість дітей, які перебували у притулках
2003	29 898	53 358	19 528	-
2004	31 000	50 488	13 762	26 194
2005	29 714	42 013	11 249	23 674
2006	30 381	37 797	9 380	18 295
2007	34 446	37 211	8 850	20 593
2008	32 952	32 239	6 200	17 780
2009	32 505	22 781	-	14 242
2010	31 763	19 636	-	11 978
2011	33 131	19 437	-	11 107
2012	33000	16000	-	7 298

За даними вибіркового соціологічного дослідження серед дітей, які живуть та працюють на вулиці, кожний другий проходить через притулок [9, с. 33]. Отже, розрахункова мінімальна чисельність безпритульних дітей в Україні становитиме на 2012 рік близько 14 тис. осіб, а мінімальна кількість бездоглядних дітей – близько 56 тис.

До причин існування в Україні бездоглядності дітей необхідно віднести: соціально-економічну та політичну нестабільність; відсутність скоординованих дій міністерств, відомств, установ та організацій, що відповідають за стан роботи з дітьми (сучасною молоддю); негативний вплив соціального середовища на

особистість дитини; недоліки в організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах, педагогічна занедбаність окремих підлітків; зниження виховної функції сім'ї, незадовільне матеріальне становище більшості родин; відхилення у фізичному та психічному розвитку дітей і підлітків тощо [3, с. 5]. Більше половини випадків перебування дітей на вулиці обумовлені недоліками сімейного виховання. Це життя в неблагополучній сім'ї (неповні сім'ї, сім'ї де батьки хронічно вживають алкоголь або наркотики, вчиняють насильство над дітьми), життя у матеріально благополучній сім'ї, в якій відсутнє порозуміння між батьками і дітьми, перебування у державних притулках та інтернатах.

Так, у 2007 р. в Білорусії проведено дослідження серед підлітків (11–16 років), котрі знаходились у безпритульному стані і зазнали жорстокого поводження (273 особи) та серед звичайних школярів (749 осіб). З'ясувалося, що до втеч з дому вдаються діти як з проблемних (19,8% залишали сім'ю хоча б один раз, а 23,1% – часто), так і зі звичайних сімей (відповідно 0,1% і 2,4%).

Діти з проблемних сімей називають такі причини втечі, як бажання жити самостійно (29,6%), мандрувати (24,1%), скласти компанію один одному (22,2%). Серед мотивів втечі з дому діти з проблемних сімей називають п'янство та сварки у сім'ї (24,1%), бідність (13%), образи на батьків (14,8%), побої батьків (9,3%), при цьому кожному десятку дитину батьки самі виганяли з дому. Причини, що спонукають до втечі звичайних школярів, виглядають так: образи на батьків (42,1%), бажання самостійності (21,1%), вплив друзів (10,5%) [10, с. 112].

В Україні понад 160 тис. дітей проживає у неблагополучних сім'ях, із яких одна п'ята дитина (майже 34 тис.) – у родинах, де батьки мають наркотичну або алкогольну залежність [11, с. 4]. Саме проблеми виховання дітей у сім'ї, асоціальна поведінка батьків та бідність сімей з дітьми стають найбільш суттєвим фактором переходу дитини у стан бездоглядності, а згодом – і безпритульності.

Цей висновок підтверджується й результатами опитування працівників практичних підрозділів РУ ГУМВС України в м. Києві щодо особливостей організації попереджувальної роботи з бездоглядними дітьми, проведеного Державним науково-дослідним інститутом МВС України у жовтні–листопаді 2011 року. За даними анкетування 80 працівників кримінальної міліції у справах дітей та 143 дільничних інспекторів міліції, до основних причин, що зумовлюють дитячу бездоглядність, належать: антисоціальна поведінка батьків (алкоголізм, вживання наркотиків) (74,9 % опитаних), матеріальне неблагополуччя сім'ї (70,9 % опитаних), жорстоке поводження та насильство членів сім'ї стосовно дітей (45,7 % опитаних), а також брак вільного часу в батьків (32,3 % опитаних).

За даними Департаменту сім'ї та дітей Міністерства соціальної політики України, протягом 2011 р. у притулках для дітей та закладах соціальної реабілітації дітей перебувало близько 15 тис. дітей, з дев'яти мільйонів українських дітей близько 65 тис. проживають у державних інтернатних закладах. Як свідчать зарубіжні дослідження, поміщення дитини до установи з догляду підживлює цикл насильства. Такі діти більше схильні до заподіяння собі шкоди, агресії до інших; вони долучаються до кримінальної діяльності, проституції та зловживання наркотиками. Одне з досліджень, проведених у Росії, показало, що кожна третя молода людина, яка покидає установу з догляду, стає безпритульною; кожна п'ята вчиняє злочин; кожна десята вчиняє самогубство. Деякі дослідження свідчать, що багато дітей, які вийшли із системи інституційного догляду, є емоційно уразливими й потребують уваги дорослих, що перетворює їх на легкі мішені для торгівців людьми. Дослідження, проведене у Республіці Молдова, виявило, що серед жертв торгівлі людьми, що повернулися додому, частка молодих людей,

які провели частину свого дитинства в інституціях з догляду, була у десять разів вищою, ніж відсоток інших потерпілих. Дослідження також доводять, що діти, які перебували під інституційним доглядом, зазвичай частіше порушують закон [12, с. 190].

Насильство в сім'ї та алкоголізм батьків є частими причинами бездомності дітей. Коли діти опиняються на вулиці, секс і наркотики стають частиною їх повсякденного життя, яке проходить в оточенні інших мешканців вулиці. Майже всі діти вулиці повідомляють про те, що мають статеве життя, а більшість має багато партнерів, як серед однолітків, так і в результаті торгівлі сексуальними послугами. У 2009 році ЮНІСЕФ і партнерськими організаціями було проведено дослідження щодо дітей вулиці в Україні в чотирьох містах: зроблено вибірку з понад восьмиста дітей у віці від 10 до 19 років, які проводили більше половини свого часу на вулиці. Результати обстеження свідчать про широкі масштаби, яких набуло розповсюдження моделей поведінки, пов'язаної з підвищеним ризиком ВІЛ-інфікування: 15,5% членів вибірки повідомили, що вживають ін'єкційні наркотики, а приблизно половина використовувала загальний ін'єкційний інструментарій щонайменше один раз протягом поточного місяця. Близько 10% хлопчиків повідомили, що мали анальний секс з чоловіком або хлопчиком; як хлопчики (16,5%), так і дівчатка (56,7%) повідомили, що одержували платню або подарунки за секс. Також високі показники надання сексуальних послуг дітьми з примусу. Про це повідомили 11,2% хлопчиків і 52,2% дівчат. Для багатьох "дітей вулиці" вживання наркотиків, включаючи вдихання пари клею, споживання алкоголю і саморобних наркотиків, є способом вирішення проблем, легким засобом відійти від суворої повсякденної дійсності – голоду, жахливих умов життя, сексуального насильства й сексуальної експлуатації, страху і самоти [13, с. 33].

Працівники притулків для неповнолітніх в Україні серед найбільш поширених видів заробітку дітей, які опиняються у них, називають жебрацтво, крадіжки, миття машин, перепродаж речей, збирання й реалізацію металобрухту, заняття проституцією. Перелік занять дітей, які перебувають на вулиці, свідчить про те, що вони можуть заробляти лише в сфері, яка не контролюється державними інституціями і належить до найгірших форм експлуатації дитячої праці [14, с. 112].

Кількісні дані про способи отримання засобів до існування наводяться російськими соціологами (опитано 2002 безпритульних дітей): жебракування (52,1%), підробіток (38,6%), крадіжки (34,4%), звернення по допомогу до знайомих (20,2%) і рідних (12,2%), користування допомогою благодійників, громадських організацій (10,1%), займання "сексом за гроші", тобто проституцією (7,9%), перебування на утриманні інших (дорослих) членів групи (10,4%), користування допомогою релігійних організацій (4,1%) і продаж наркотиків (3,0%). При цьому у групі, де був лідер, частка осіб, яка займалася крадіжками складала 43,6%, де не було лідера – 30,2% [15, С. 166].

Таким чином, можна зробити висновки, що умови, які склалися в Україні, сприяють такому соціальному явищу, як бездоглядність дітей. Сьогодні дитяча бездоглядність являє собою не тільки соціальну чи психолого-педагогічну проблему, вона дедалі більше набуває криміногенного значення. При цьому небезпека бездоглядності неповнолітніх проявляється двояко: з одного боку, вона значно ускладнює процес соціалізації дитини, засвоєння життєвих правил, норм та цінностей. Перебування дитини в цьому стані негативно позначається на стані її здоров'я й розвитку, стає причиною девіантної поведінки. А з іншого боку, наслідком дитячої бездоглядності є зростання дитячої злочинності, поширення таких соціальних явищ, як торгівля дітьми, їх сексуальна експлуатація, поширення дитячої

порнографії, захворювань, що передаються статевим шляхом. Життя і здоров'я таких дітей постійно перебуває під загрозою, а збільшення їх чисельності створює проблеми для суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Мітіна С.В.* Соціально-психологічні чинники становлення особистості бездоглядних підлітків : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.05 / С.В. Мітіна. – К., 2010. – 219 с. – С. 3.
2. “Діти і молодь, які живуть або працюють на вулиці : приховане обличчя епідемії ВІЛ в Україні”. – К. : ЮНІСЕФ/МБФ “СНІД Фонд Схід-Захід”, 2006. – С. 12.
3. *Оржеховська В.* Сучасні проблеми дитячої бездоглядності в Україні та шляхи їх вирішення / В. Оржеховська // Постметодика. – 2009. – № 2 (86). – С. 5–6.
4. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям : метод. посіб. / О.В. Безпалько ; Л.П. Гурковська ; Т.В. Журавель та ін. ; за ред. І.Д. Зверевої, Ж.В. Петровича – К. : Видавничий дім “КАЛИТА”, 2010. – С. 12.
5. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV // Відомості Верховної Ради України. – К. : ВВР, 2005. – № 6.– Ст. 147.
6. Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні”. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді : Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року. – 2003. – 195 с.
7. *Люблинский П.И.* Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте. Социально-правовые очерки / П.И. Люблинский. – М. : Политиздат, 1986.– 142 с.
8. Організація і технології соціальної роботи з дітьми вулиці / за редакцією А.Й. Капської. – К. : Інтернаціональний Союз. Ліга соціальних працівників України, 2003. – 260 с.
9. Оцінка чисельності дітей та молоді вікової групи 10–19 років, що відносяться до груп ризику / ЮНІСЕФ ; Укр. інст-т соц. досл. ім. О. Яременка. – К., 2011. – С. 33.
10. *Лихачева С.Н.* Дети-беглецы как показатель неблагополучия в детско-родительских отношениях : социологический анализ / С.Н. Лихачева // Социологическая наука и образование : состояние, проблемы и перспективы : матер. междунар. науч. конф., посв. 20-летию институционализации социологического образования в Беларуси, открытию отделения и кафедры социологии в БГУ, Минск 4–5 ноября 2009 г. / редколл. : А.Н. Данилов. – Минск : БГУ, 2010. – С. 112.
11. *Пшонка В.* Из выступления на всеукраїнській нараді з питань захисту прав дітей / В. Пшонка // Вісник прокуратури. – 2011. – № 11. – С. 4.
12. *Пінейру П.С.* Доповідь про насильство щодо дітей у світі / П.С. Пінейру / Опубліковано Організацією Об'єднаних Націй Дослідження Генерального секретаря ООН з питань насильства щодо дітей. – К. : Перфект-стайл : 2009. – Березень. – С. 190.
13. Осуждение и изгнание. Скрытая эпидемия ВИЧ-инфекции среди детей в Восточной Европе и Центральной Азии – ЮНИСЕФ, 2010. – Июль. – С. 33.
14. Сводный III и IV периодический национальный доклад о реализации Украиной положений Конвенции о правах ребенка : Национальный отчет. – К. : Государственный ин-т развития семьи и молодежи, 2007. – С. 112.
15. *Арефьев А.Л.* Беспризорные дети России / А.Л. Арефьев // Социс. – 2003. – № 9. – С. 66.

Отримано 27.08.2013